

Georg Kara – Peter Zieme: *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṅgīti*. Berliner Turfantexte VIII. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Akademie Verlag, Berlin, 1977. 148 s. + 50 tablo üzerinde 90 tıpkıbasım, 4°.

BTT VII ile Mongollar çağında Tibet-Uygur kültür ilişkileri üzerine çalışmaya başlayan G. Kara ve P. Zieme bu alandaki çalışmalarını BTT VIII'de DDR Bilimler Akademisinin Turfan derleminde bulunan iki yapıtı işleyerek sürdürmüşlerdir. Bunlardan birincisi (A) Sa-skya Paṇḍita'nın "Derin Yol" *guruyogasının* Uygurca çevirisidir. Sa-skya Paṇḍita 1182-1251 yılları arasında yaşamış ünlü bir devlet adamı ve çok yönlü bir yazardır. "Derin Yol" *guruyogası* onun türlü konulardaki 61 yapıtından biridir. Bu yapıtın konusu öğrenci ile *guru* (hoca, üstad) arasındaki ilişkilerdir. Ezoterik Lamaizmde bu, kuramda ve uygulamada üzerinde en çok durulan konulardan biridir. Lamaizmin *Lam-'bras* (yol ve ürün) öğretisine göre ruhun mutluluğu bilgiye bağlıdır, bilgi ise *gurusuz* elde edilemez. İnsanın yeryüzünde yaşarken mutluluğa erişebilmesi için tek yol *guruya* hizmet ederek onun bilgisinden yararlanmaktır. Dolayısıyla öğrenci kendini her bakımdan büyük bir bağlılıkla *guruya* adanmalı, ona hizmet etmelidir. Bu konuyu ayrıntılarıyla işleyen yapıtlara *guruyoga* adı verilmektedir. Tibetçe bu türden birçok yapıt yazılmıştır. "Derin Yol" *guruyogasının* Uyg. çevirisi 3. Turfan seferi sırasında Murtuk'ta elde edilmiş 58 sayfalık kurziv yazılı bir defterde bulunmaktadır. Metnin ilk sayfası eksik olduğu için yapıtın Uyg. adı bilinmemektedir. Sonlamada (Kolophon) da çevirenin ve müstensihin adlarının bulunduğu yer yırtılmıştır. Sonlamadan yalnızca bu eserin *Likçiu* (Tibetlilerin *Liñ-chu* diye adlandırdıkları Gansu'daki *Liang-zhou*) kentinde Sirkap manastırında çevrildiği anlaşılmaktadır. Giriş bölümünde yazma tanıtılmakta, yazı ve yazım, sesbilgisi, biçimbilgisi, söz dizimi özellikleri gösterilmekte, bu metinde ilk kez geçen ya da daha önce pek az örnekle bilinen şu sözcük ve deyimler sıralanmaktadır: *yuntçı* 'at çobanı', *yoqluy asıylıy* (eşanlamlı çift) 'yararlı', *toyun boyunlar*

(eşanlamlı çift) 'eklemler', *işiç adaqı* (oku: *eşiç adaqı*) 'kazan ayağı, sacayak' (krş. Halaç. *üşädäq*, *üşhädäq*; G. Doerfer – S. Tezcan: *Wörterbuch des Chaladsch*, Budapest, 1980, **üş hadaq*'tan benzeşme ile açıklanmıştı, fakat Uyg. deyimine göre **eşiç hada:qı* gibi bir biçim de düşünülebilir), *qumyan* 'testi', *öri burun* (eşanlamlı çift) 'en iyi', *burun yüü* 'burun deliği' (*yüt* için aşağıya bkz.), *äkäç ut* 'dişi köpek', *qondı-* 'cilalamak, parlatmak', *todamaq sik'mäk* (oku: *sikämäk* ? aşağıya bkz.) 'hakarete uğramak, hakir görülmek', *süngükkä yilikkä tögürü intınundın bärü qop süzük kirtgünç kəngülin* 'kemiğe iliğe kadar, en içten, büsbütün arınmış inançla'. Bu deyimdeki *süngükkä yilikkä tögürü* kısmını Türkiye Tü. *iliğine ~ iliğine kemiğine işlemek* vb. deyimlerle karşılaştırabiliriz; yazarların A 69. notta üzerinde durdukları *intın* 'en iç; ruh durumu' sözcüğü **in* 'en iç, öz' kökünden +*DUn* ile bir türetme olabilir, krş. **ke*, *kedın* 'arka, batı'; M. Erdal: "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", TDAYB 1977, s. 88'de *keçä* 'akşam' sözcüğünü de haklı olarak **ke* kökünden eşitlik durumu ekiyle bir türetme saymaktadır. Bu **in* kökünü Genel Tü. *inan-* 'inanmak' (<*ina-n-*) ve R I, 1361 Sagay. *ina-*, 1362 *inan-* 'istemek' (< **in+a-*) eylemlerinde de aramak yanlış olmasa gerek.

19-20. sayfalarda "Derin Yol" *guruyogasının* içeriği üzerinde durulmuş, 21-23. sayfalarda metnin içeriği ayrıntılı bir dizelgede gösterilmiştir. 23-27. sayfalarda Uygurca çeviri Tibetçe aslı ile karşılaştırılmış, çeviri tekniği ve stili üzerinde durulmuştur. Çevriyazı, Almanca çeviri ve notlardan sonra 65-71. sayfalar arasında Tibetçe metin, 72-79. sayfalarda da Tibetçe-Uygurca sözcük karşılıkları verilmiştir.

BTT VIII'de yayınlanan ikinci yapıt olan *Mañjuśrīnāmasaṃgīti* (B), bilgelik tanrısı Mañjuśrī Bodhisattva'nın övgüsüdür. Sanskrit, Tibetçe, Çince, Mongolca ve Mancuca versiyonları olan bu övgünün sık sık çevrildiği, yazma ve basma yoluyla çoğaltıldığı belirtilmiştir. Yazarlar, yapıtın Uygurcaya Tibetçeden yapılmış üç ayrı çevirisine ait 36 kütükbaskı parçasını işlemişler, ekte, bu yapıta ait olduğunu sonradan belirledikleri 3 parçayı daha yayınlamışlardır. Bu bölüm için yazılan girişte *guruyoga* yazmasının yazı ve yazım özelliklerinin bu kütükbaskı parçalarında da bulunduğu belirtilmiştir. Bu metinde ilk kez geçen ya da daha önce az bilinen sözcük ve deyimlerden şunlara dikkat çekilmiştir: *käd kăçän* 'büyü gücü', *yanqı* 'karşılık olarak', *oynay urmaq* 'oyun kurmak, (burada:) eğlence', *ilgäysük* 'bilge, bilgi edinmiş'. Her iki metnin ortak söz dizini 123-148. sayfalar arasında yer almaktadır.

Yayımlanan metinler dil ve içerik yönünden değerli notlarla işlen-

miştir. Sık sık Tibetçe ve Mongolca versiyonlar ile karşılaştırmalar yapılmış, terimlerin Sanskrit karşılıkları da gösterilmiştir. Birkaç nokta üzerinde durarak bu değerli çalışmaya küçük katkılarda bulunmak istiyorum.

A 71 notta açıklanan *yam* ← Sanskrit *yāma* 'üç saatlik zaman kesimi' teriminin Tü. karşılığının *küzät* olduğu anlaşılmaktadır, bkz. EDPT 758 *közät* ve S. Tezcan: *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm*, not 815. Bu sözcük TT II, s. 6, satır 29'da *küzätkätägi* biçiminde bulunmaktadır, orada *köz'ingätägi* okunarak yanlış yorumlara yol açılmıştır, bkz. TT II, s. 12, not 29 ve EDPT 174 *inçek*. TT II'de *üçünç [kün] bir küzätkätägi tngri-kän inçäk qatyl-antı* okunması gerektiği tıpkıbasımda açıkça görülmektedir. Bilinmeyen bir sözcük olan *inçäk* için yeni bir açıklama getirmek henüz mümkün görünmüyor.

A 70-72 *muni munçulayu tang birlä kiçälig tang başında-qi bo tört yam öd-lür-tä qatylanyu-luq* cümlesini yazarlar "In solcherlei Weise muss man sich zu den vier Zeitpunkten, [d.h.] während der Morgenfrühe, [am Nachmittag] am Abend und beim Anbruch der Morgendämmerung, bemühen" olarak çevirmişlerdir. Bu yoruma göre metinde olmayan öğleden sonra'nın köşeli ayraçla eklenmesi ve *kiçälig*'in 'akşam' olarak anlaşılması gerekmiştir, (*kiçälig*'le ilgili olarak bkz. bu dergide s.) Tibetçe ashını denetlememe olanak bulunmamasına karşın, ben başka bir yorum önermek istiyorum: *keçälig tang* deyimini 'akşam kızılığ'ı' olarak anlarsak: "Böylece tan vaktinden akşam kızılığının başlamasına kadar bu dört *yam*da (üçer saatlik zaman kesimlerinde) gayret etmek gerekir" diye çevirebiliriz. *keçälig tang* deyimini *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm*, satır 500'deki *keçälig üd* 'akşam vakti' ile karşılaştırabiliriz. Altaycada da *äjirdägi taŋ* 'akşam kızılığ'ı' deyimini buluyoruz, bkz. N. A. Baskokov, *Orus-Altay Sözlük*, Moskva, 1964, s. 191 'veçernyaya zarya'. Kutadgu Bilig'de iki yerde (1606 ve 2536. beyitler) bulduğumuz *keçä taŋ* da 'akşam kızılığ'ı, akşam vakti' olabilir, R.R. Arat 'sabah-akşam' olarak yorumlamıştır.

A 73 notta açıklanan *yoqluy* 'yararlı' sözcüğüne göre BTT III, satır 99'da *şatırlar* arasına yazılıp sonra silinmiş olan sözcük de *yoqluy* olmalıdır. Orada, metinde yanlış olarak *yol-luy* bulunmaktadır.

A 76 notta üzerinde durulan *evti-* 'toplamak' (EDPT 7 *evdi:-*) gösterilen yeni verilerle tek veri olmaktan çıkıyor. Bu eylemi Veled İznadık: *El-idrâk Haşiyesi*, TDK, İstanbul, 1936, s. 19'da *evdü-* 'yemiş

toplamak', *Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Lügeti*, Bakı, 1964, s. 212'de *ävdi*– (1) 'tahılı yassı bir kaba dökerek çer çöpünü elle temizlemek', (2) 'dökülmüş taneli bitkileri yerden toplamak' anlamlarıyla buluyoruz.

A 85 notta *-miş* ortacının olumsuzunun *-maduq* olduğu, fakat *-ma-mış* biçiminin de BTT I, Anm. B 56'da görüldüğü belirtilmiştir. BTT III, satır 235'te de *tapmamışsıy bol*– 'bulmamış gibi olmak' vardır.

A 146'da geçen *totamaq sik'mäk* 'hakarete uğramak, hakir görülmek' çiftinin ikinci ögesinin *sik*– 'coire cum femina' olabileceği düşünülmüştür. Bence bu sözcüğü *sikä*– okumak ve TS 3376 *sekit*– (2) 'reddetmek, azarlamak, tekdir etmek', 3377 *seknit*– 'azarlayıp susturmak' ile karşılaştırmak daha uygun olacaktır. Ancak, sözcüğün Uyg.-da *sikä*–, Eski Osm. da ise **säki*– (*säki-t*–, *säki-n-it*–) oluşunun nede-nini açıklayamadığımız gibi böyle bir eylemi öteki Türk dillerinde de bulamıyoruz.

A 154–157 *amtı-qı bo öd-tä baxşı-qa soqdurmaq taqı nügü turzun azqy-a yaraysız sav-qa övkä-läri bolur* cümlesini yazarlar iki ayrı cümle-ye bölüp "Wozu soll aber in der jetzigen Zeit das Geschlagenwerden von einem Guru sein? Durch ein geringes unpassendes Wort entsteht ihr Zorn" olarak çevirmişlerdir. Bence tek bir cümle olarak anlayıp şöyle çevirmek gerekir: "Bu şimdiki zamanda hoca tarafından döğülmek şöyle dursun, (öğrenciler) biraz sert bir söze bile öfkelenirler". *nügü turzun*'un Türkiye Tü. şöyle dursun, (Alm. *geschweige denn; gar nicht zu reden von*) anlamında kullanıldığı görülüyor. Geçmiş öğüp kendi dönemini yermek, başka bir deyişle "zamaneden şikayet" doğu edebiyatlarında sık sık işlenen motiflerden biridir. Burada da bu yorumun metnin gelişine daha uygun olduğu kanısındayım. Bu yorum doğruysa, metnin bu kısmına dayanarak Giriş s. 21'de Sa-skya Paṇḍita'nın "öğrencilere bedeni ceza verilmemesi gerektiği" görüşünde olduğu sonucunun çıkarılması dayanaksız kalmaktadır. Çünkü Sa-skya Paṇḍita bu satırlarda böyle bir görüş belirtmemekte, yalnızca hocalara karşı saygının azalmasından yakınmaktadır.

A 358 *burun yüti* 'burun deliği', *yüt* 'delik', öteki Uygurca metinlerde *üt* olarak geçtiği için, yazarlar bunu *y*– ile genişletilmiş bir biçim saymışlardır. Oysa sözcüğü Halaç.da *hī't* biçiminde bulduğumuza göre (Halaç. *hī't hī't* 'lime lime, delik deşik') *yüt* biçimindeki *y*– eski *h*– önsesinin kalıntısıdır ve *yüt*, *üt*'e göre daha eskicildir. Bu biçimin Ortak Uygur yazı dilinden ayrılan bir lehçeden geldiği düşünülebilir. (Aynı sözcükle ilgili olan Mo. *hütügün* 'cunnus' sözcüğünde de *h*– önsesi bulunduğu göz önünde tutulmalıdır.)

A 374 *isildür-* (oku: *esildür-*) 'eksiltmek' için krş. DS 1785 *es-* 'bir şeyi eksiltmek, azaltmak', 1782 *esil-*, *esilt-* 'eksilmek, azalmak', Halaç. *i^es-* '(sıvıları) dökmek'. İki ayrı Türk dilinde eylemin kökü yalın biçimde bulunduğuna göre yazarlarca düşünülenin tersine *ägsül-* (*äksil-*) ile ilgili olmayabilir.

A 478 *asıl-* 'çoğalmak', dizinde de (s. 125) aynı biçimde yer aldığına göre yazarlar *aşıl-* (*aş-*'tan edilgen çatı) okuyuşunu değiştirmek istemişlerdir. Bu konuda bir açıklama yapılması uygun olurdu.

B 146 *ätinlig* 'sesli', *ätin* 'ses' sözüğünün varlığı için yeni bir veridir. Clauson, EDPT 60'ta *ätin*'i *ün* yerine bir yanlış okuma saymak istemiştir. Oysa onun gösterdiği veriden (*Türkische Manichaica aus Chotscho* III, 45 / 5) başka, sözcük Suv. 363 / 23'te de bulunmaktadır (DTS 188): *arslanlar ätinin ätinäyü* 'arslanlar sesiyle seslenerek'. Bu sözcük *ät-* 'ses vermek' eylem kökünden -^on ile türemiştir. Aynı kökten *ät-iz-* 'çalgi çalmak' eylemi de vardır. Öte yandan Uyg.da geçmeyen *ät-* kökünü Karahanlıcada, Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasında bulmaktayız. Öteki nüshalardaki *öt-* yerine Viyana nüshasında *ät-* geçiyor: KB 76 *ünin ötti kâklik* (Viyana 14 / 10 *ätti*), KB 77 *qara çumyuq ötti* (Viyana 14 / 11 *ätti*), KB 78 *sandvaç ötar* (Viyana 14 / 12 *ätär*). Bu eylem kökü Tıva.da da *ät-* 'ses vermek, ses çıkarmak' olarak bulunmaktadır. Buna karşılık Kutadgu Bilig'in öteki nüshalarında ve Türkiye Tü.nde *öt-* biçimi bulunmaktadır, bkz. EDPT 39. *ät-* ve *öt-* köklerini Räsänen de birleştirmektedir, bkz. EW 52 ve 376.

B 154-155 *notta ço-* 'eziyet etmek', *çon-* 'kendine eziyet etmek, çile çekmek' eylemleri için veriler gösterilmiştir, bunlar için ayrıca bkz. Zieme, CAJ 14, 1970 s.231. *ço-* (ya da *çu-* ?) kökünden -^oq- ile pekiştirilmiş bir biçimin olduğu da görülüyor: TT VIII C 5 (bkz. EDPT 506, DTS 157) *çuqup ämgänip* (eşanlamlı çift) 'eziyet çekip' (TT VIII'de *çuq-* 'flammen' olarak anlamlandırılmıştır). Uygurca iki kardeş öyküsü (KP) 3 / 14'teki *çoq-* 'kesmek, eziyetle öldürmek (?)'de aynı eylem olabilir. Bu birleştirme doğrusya *çoq-* eyleminin hem dönüşlü, hem de et-tirgen anlam taşıdığını kabul etmek gerekecektir. J.R. Hamilton, *Le Conte Bouddhique* s. 115'te *çoq-* eyleminin *soq-* ve *toq-* eylemlerine bir eş biçim (doublet) olabileceğini düşünmüş ve yansılama (onomatopéique) sözcük saymıştır.

B 209 *körpä* 'örtü'. Oysa metnin öteki dillerdeki versiyonlarında burada 'zırh' anlamına gelen sözcükler bulunmaktadır. Bu yüzden okunuşunu ve 'örtü' anlamını kuşkuyla karşılıyorum. Bence bu sözcüğü

kürpä okuyabilir ve Eski Tü. *küpä, küpä yarıq* 'zırh' ile ilgisini söz konusu edebiliriz, *küpä* için bkz. EDPT 687, TMEN III 346 (Eski Tü. → Mo. *kühä*). Clauson'un Türkiye Tü.nde bugünkü anlamına uygun olarak önce 'metal halka' sonra 'metal halkalardan yapılan zırh' için kullanılmış olduğu biçimindeki açıklaması inandırıcıdır. Eğer *küpä* ile bu metinde geçen *kürpä* arasında yaptığımız birleştirme doğruysa *r*'li biçimin açıklanması için üç olanak söz konusu edilebilir: 1) *kürpä* yalnızca *küpä* yerine bir yazı yanlışlığı (kütükbaskıda oyma yanlışlığı) olabilir, 2) *küpä* 'zırh' ile *körpä* 'örtü' arasında bir bulaşma (Kontamination) düşünülebilir, 3) *kürpä* biçimi daha eskicidir ve öteki metinlerdeki *küpä*, *r*'nin düşmesiyle ortaya çıkmış daha yeni bir biçimdir. Uygurca çevirinin yapıldığı tarih belli olmamakla birlikte metnin özelliklerine göre herhalde 13. yy.dan önce değildir. Böyle geç bir metinde eskicil bir biçimin ortaya çıkması şaşırtıcı sayılabilir, fakat bu eskicil bir lehçe özelliği de olabilir (krş. yukarıda *guruyoga* yazmasında *yüt*). Türkçede erken *r* düşmelerini başka bir yazıda ayrıntılı olarak ele alacağım.

Semih TEZCAN

KISALTMALAR

ATG = A. v. Gabain: Alttürkische Grammatik, Wiesbaden, ³1974.

BTT = Berliner Turfantexte.

CC = Codex Cumanicus; K. Grönbech: Komanisches Wörterbuch, türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Kopenhagen, 1942.

DS = Derleme Sözlüğü, I-X, TDK, Ankara, 1963-1978.

DTS = Drevnetyurkskiy slovar', Leningrad, 1969.

EDPT = Sir G. Clauson: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.

EW = M. Räsänen: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki, 1969,

K = Mahmüd el-Kāşğarî: Divânü lûgat-it-türk, çeviren B. Atalay, Ankara 1940-1943.

R = W. Radloff: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV, St. Petersburg, 1893-1911.

Suv. = W. Radloff und S. E. Malov: Suvarnaprabhāsa, St. Petersburg, 1913-1917 (Bibliotheca Buddhica 17).

SDD = Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, TDK, İstanbul, 1939-1942.

TMEN=G. Doerfer: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV, Wiesbaden, 1963-1975.

TS = Tarama Sözlüğü, I-VI TDK, Ankara 1963-1972.

TT = Türkische Turfantexte.